

नकाशा (Map)

- ५.१ नकाशा: व्याख्या, घटक आणि प्रकार
- ५.२ नकाशे आणि ग्लोब: समानता आणि फरक
- ५.३ नकाशे आणि ग्लोबचे महत्त्व आणि वापर

५.१ नकाशा: व्याख्या, घटक आणि प्रकार

प्रस्तावना:-

भूगोल शास्त्राचे तर नकाशा हे एक अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. नकाशा हा मानवाच्या जीवनातील दररोज वापरातील उपयोगी असलेली वस्तू आहे. नकाशात नैसर्गिक तसेच सांस्कृतिक घटकांची माहिती दिली जाते. एखाद्या प्रदेशाचे स्थान, विस्तार, स्वरूप, हवामान, रस्ते, नद्या, वसाहती अशा विविध स्वरूपाची माहिती नकाशावरून चटकन लक्षात येते त्यामुळे वर्णनात्मक माहिती अभ्यासापेक्षा त्याला नकाशाची जोड दिली तर भौगोलिक घटकांचा कार्यकारणभाव जास्त स्पष्ट होतो.

नकाशाची व्याख्या:- (Definition of Map)

१. पृथ्वीच्या एखाद्या पृष्ठभागाचे सपाट पृष्ठभागावर काढलेल्या संकेतात्मक चित्राला नकाशा म्हणतात.
२. नकाशा म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे निश्चित प्रमाण व प्रक्षेपणाच्या साहाय्याने काढलेले संख्यात्मक चित्रण होय.
३. नकाशा म्हणजे संपूर्ण जगाचा किंवा एखाद्या विशिष्ट भागाचा प्रमाण, प्रक्षेपण, सांकेतिक चिन्हे आणि खुणा यांच्या साहाय्याने सपाट पृष्ठभागाची तयार केलेली आकृती होय.

नकाशाची प्रमुख घटक / नकाशाची अंगे:- (Elements of Map)

१. शीर्षक:-

शीर्षकांमुळे नकाशा कशाचा आहे याचा नेमका बोध होतो. शीर्षकात प्रथम नकाशात समाविष्ट भूप्रदेश व नंतर तो नकाशा कशासंबंधी आहे हे दर्शविलेले असते. उदाहरणार्थ जग राजकीय, भारत स्वभाविक इत्यादी.

२. प्रमाण:-

नकाशा तयार करताना नकाशाचे प्रमाण हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असतो कारण त्यावरून त्या प्रदेशाचे क्षेत्रफळ आणि कोणत्याही ठिकाणामधील निश्चित अंतर समजू शकते.

३.दिशा:-

नकाशामध्ये दिशा दर्शवणे अत्यावश्यक असते.

४.प्रक्षेपण:-

विशिष्ट हेतू आणि प्रदेश विचारात घेऊन नकाशा काढावयाचा असेल तर त्या करिता विशिष्ट प्रक्षेपणावर आधारित नकाशाची वृत्त जाळी तयार करावी लागते.

उदाहरणार्थ ध्रुवीय प्रदेशातील वितरण दर्शविण्यासाठी खमध्य ध्रुवीय गोमुखी प्रक्षेपणाची निवड करणे आवश्यक असते. विषुववृत्तीय प्रदेशातील घटकांचे वितरण दर्शविण्यासाठी दंडगोल समक्षेत्र प्रक्षेपणाची निवड करणे आवश्यक असते.

५.सांकेतिक चिन्हे व खुणा:-

नकाशात नैसर्गिक व मानवनिर्मित अनेक घटक दर्शविण्यासाठी विविध सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांचा उपयोग करावा लागतो तसेच वेगवेगळ्या रंग छटाचाही वापर करावा लागतो.

६.नकाशाचा हेतू किंवा उद्दिष्टे:-

कोणत्याही नकाशा तयार करताना त्यामागील हेतू कोणता आहे याचा सर्वप्रथम विचार करून तो नकाशा तयार करावा लागतो.

७.नकाशातील प्रदेश:-

नकाशा तयार करताना तो कोणत्या प्रदेशाचा काढावयाचा आहे त्यानुसार इतर घटक विचारात घ्यावे लागतात.

८.चिन्हाची सूची:-

नकाशात विविध प्रकारची माहिती खनिजे, लोकसंख्या, नद्या, समुद्र,रस्ते, वसाहती दर्शवलेले असते त्यासाठी वेगवेगळी चिन्हे वापरली जातात अशी चिन्हे आंतरराष्ट्रीय संकेतानुसार निश्चित केली जातात. वापरलेल्या चिन्हाची सूची नकाशा वर असणे आवश्यक असते.

नकाशांचे प्रकार किंवा वर्गीकरण: (Classification of Maps)

नकाशाचे अचूक प्रकार पाडणे फार अवघड आहे. नकाशा वेगवेगळ्या प्रमाणावर व हेतूनुसार काढलेले असतात. त्या सर्व नकाशांचे प्रकार किंवा वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे:-

प्रमाणानुसार नकाशाचे प्रकार:- (Based on Scale)

नकाशात वापरणाऱ्या प्रमाणानुसार नकाशाचे दोन प्रकार पडतात

अ.बृहद प्रमाणावरील नकाशे (Large Scale Map)

या प्रकारच्या नकाशात मोठ्या जागेत कमी भूप्रदेश दिला जातो त्यास मोठ्या प्रमाणावरील नकाशे असे म्हणतात. या नकाशात सर्व माहिती सखोल असते उदाहरणार्थ १० सेंटिमीटरला १ किलोमीटर

१:२५०००

१.भूधारणा नकाशे

हे नकाशे मुख्यत मोठ्या प्रमाणावर तयार केले जातात नकाशात १ किलोमीटर अंतर हे १० सेंटिमीटर द्वारा प्रदर्शित केले जाते यात प्रमाण मोठे असल्यामुळे शेत, बगीचे, घर इत्यादीचे सर्वेक्षण करून नकाशे तयार केले जातात.

२.स्थल निर्देशक नकाशे

या नकाशात एकाद्या भूप्रदेशातील भौगोलिक व संस्कृतीक गोष्टी वेगवेगळ्या सांकेतिक चिन्हांचा उपयोग करून दाखवलेल्या असतात. हे नकाशे १ इंच ते ५ इंचला ५ महिला या प्रमाणावर असतात. याचे प्रमाण १:२५००० ते १:१०००००० च्या दरम्यान असते. याचा उपयोग पर्यटक, सैन्य व भूगोलाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी होतो.

ब.लघु प्रमाणावरील नकाशे (Small Scale Map)

कमी जागेत मोठा भूप्रदेश दर्शवणारे नकाशे म्हणजे लघु प्रमाणावरील नकाशे होय. या नकाशात सखोल माहिती मिळत नाही उदा. १ सेंटिमीटरला १० किलोमीटर

१.भिंतीवरील नकाशे:-

हे लहान प्रमाणावरील नकाशे असतात यांचे प्रमाण १ सेंटिमीटरला ५ किलोमीटरपासून १ सेंटिमीटरला ४० किलोमीटर पर्यंत असतात याचा उपयोग वर्गामध्ये भूगोल विषय शिकवण्यास होतो.

२.नकाशासंग्रह नकाशे:-

हे नकाशे लहान प्रमाणावरील असतात कारण नकाशा संग्रहाचा आकारच लहान असतो. नकाशा संग्रह म्हणजे निरनिराळ्या घटकांसाठी काढलेले व एकत्र बांधणी केलेले लहान प्रमाणावरील नकाशांचा संग्रह होय १:१०००००

३.थीमॅटिक नकाशे:-

हे नकाशे लहान प्रमाणावरील विशिष्ट उद्देशाने काढलेले असतात उदाहरणार्थ पृथ्वीवरील तापमान.

उद्देशानुसार किंवा हेतूनुसार नकाशाचे प्रकार (Based on purpose)

नकाशे उद्देशानुसार किंवा हेतूनुसार तयार केलेले असतात त्याचे प्रमुख दोन प्रकार पडतात.

अ.प्राकृतिक किंवा नैसर्गिक नकाशे:- (Physical or Natural Map)

या प्रकारच्या नकाशामध्ये भूपृष्ठावरील भौगोलिक किंवा नैसर्गिक घटकांविषयी अधिक माहिती दाखवले जाते. त्याचे उपप्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१.भूचरणा दर्शक नकाशे

२.भूस्तर दर्शक नकाशे

३.खगोलीय नकाशे

४.हवामान दर्शक नकाशे

५.हवेची स्थिती दर्शक नकाशे

६.जलप्रणाली नकाशे

७.वनस्पती नकाशे

८.सागरी नकाशे

९. मृदा नकाशे

ब.सांस्कृतिक नकाशे:- (Cultural Map)

या प्रकारच्या नकाशात मानवाने निर्माण केलेल्या विविध घटकांची माहिती दिलेली असते याचे उपप्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१.भूमी उपयोजन नकाशे

२.जीवशास्त्रीय नकाशे

३.ऐतिहासिक नकाशे

४.राजकीय नकाशे

५.लष्करी नकाशे

६.वितरणात्मक नकाशे

७.वाहतूक व दळणवळण विषयक नकाशे

८.आर्थिक व संख्यात्मक नकाशे

९.लोकसंख्या विषयक नकाशे

१०.शहराचे नकाशे

११.औद्योगिक नकाशे

१२.वसाहती नकाशे

५.२ नकाशे आणि ग्लोब: समानता आणि फरक

अ.न.	नकाशा(Map)	पृथ्वीगोल (Globe)
१	नकाशा म्हणजे संपूर्ण जगाचा किंवा एखाद्या विशिष्ट भागाचा प्रमाण, प्रक्षेपण, सांकेतिक चिन्हे आणि खुणा यांच्या साहाय्याने सपाट पृष्ठभागाची तयार केलेली आकृती होय	पृथ्वी गोल म्हणजे पृथ्वीची प्रमाणबद्ध प्रतिकृती होय
२	नकाशा हा द्विमितीय असून त्यावरून आपणास कोणत्याही प्रदेशाची लांबी व रुंदी समजते	पृथ्वी गोल हा त्रिमितीय आहे त्यामुळे आपणास विशिष्ट घटकाची माहिती निश्चित समजते
३	नकाशामध्ये उठाव दर्शविणाऱ्या पद्धतीचा वापर केला तर उंची व खोली यांची सापेक्ष कल्पना येत असली तरी पृथ्वीगोला इतके क्षेत्रफळ, अंतर व दिशा यांची योग्य कल्पना येत नाही	पृथ्वीगोलावर अक्षवृत्ते, रेखावृत्ते यांची वृत्तजाली तयार करता येते. त्यामुळेच पृथ्वीवरील कोणत्याही प्रदेशाचे क्षेत्रफळ, दोन ठिकाणांमधील अंतर आणि दिशा यांची योग्य माहिती मिळू शकते
४	नकाशामध्ये नकाशा हा वेगवेगळे हेतू लक्षात घेऊन काही विशिष्ट प्रदेशाकरिता नकाशा तयार करता येऊ शकतो	पृथ्वीगोल हा विशिष्ट हेतूसाठी व एखाद्या प्रदेशासाठी बनवला जाऊ शकत नाही
५	नकाशे सहजपणे कोठेही सोबत बाळगता येतात	पृथ्वीगोल कोठेही सहज सोबत बाळगता येत नाही
६	नकाशावरून ध्रुवीय प्रदेश, विषुववृत्तीय प्रदेश, भूमीखंडे व महासागर यांची यथार्थ कल्पना येत नाही	पृथ्वीगोलावरून ध्रुवीय प्रदेश, विषुववृत्तीय प्रदेश, त्याचप्रमाणे भूमीखंडे व महासागर यांच्या आकारा संबंधी यथार्थ कल्पना येते

५.३ नकाशे आणि ग्लोबचे महत्त्व आणि वापर

नकाशाचे उपयोग किंवा महत्त्व:- (Significance and uses of Maps)

नकाशा हा माहितीचा मोठा स्रोत आहे. भूगोल विषयाच्या अभ्यासाला नकाशा महत्त्वाचे साधन आहे. नकाशात नैसर्गिक व मानवी घटकांचे वितरण असते. नकाशे प्रवासी, शेतकरी, वैज्ञानिक, न्यायिक, संशोधक, व्यापारी, इतिहासकार, शिक्षक, विद्यार्थी यांना फारच उपयुक्त व मार्गदर्शक असतो. नकाशाचा उपयोग किंवा महत्त्व पुढीलप्रमाणे.

१. प्रदेशाची सखोल माहिती मिळविण्यासाठी

२. प्रवासी व पर्यटकांसाठी

३. लष्करी हालचालींसाठी

४. प्रशासकीय कार्यवाहीसाठी

५. संकटप्रसंगी मदत पोहोचवण्यासाठी

६. धरण, पूल, इमारती, बांधण्यासाठी

७. दळणवळणासाठी

८. हवामानाचा अंदाज सांगण्यासाठी

९. निरनिराळ्या घटकांचे वितरण दाखविण्यासाठी

१०. नगरनियोजन व प्रादेशिक नियोजन करण्यासाठी

११. आराखडे तयार करण्यासाठी

१२. भूगोलशास्त्र अध्यापकांना अध्ययन करण्यासाठी

१३. देशाच्या विकास योजना राबवण्यासाठी

१४. आपत्ती व्यवस्थापन करण्यासाठी

१५. नकाशामुळे जमिनीवरील कोणत्याही दोन ठिकाणातील प्रत्यक्ष अंतर नकाशाच्या प्रमाणावरून समजू शकते

१६. सागरी जलमार्ग, हवाईमार्ग नकाशामुळे पाहता येतात.

१७. पर्यटकांना अज्ञात असलेल्या प्रदेशाची ओळख पर्यटन नकाशामुळे होऊ शकते.

पृथ्वी गोलाचे उपयोग (Significance and uses of Globes)

पृथ्वीची गती, त्यामुळे निर्माण होणारे दिवस व रात्र, ऋतू, गृहीय वारे विविध हवामान प्रकार, समुद्र प्रवाह आणि सागरी, हवाई मार्ग आखण्यासाठी पृथ्वी गोलाचा उपयोग केला जातो.